

CICERO

Het bestaan van de goden

Vertaald en van aantekeningen voorzien door Vincent Hunink
Ingeleid door Rogier van der Wal

DAMON

INHOUD

INLEIDING	7
BOEK I	19
Waarom filosofie?	21
Inleiding tot de dialoog	24
Betoog van de epicurist Velleius	26
Bestrijding van Plato en de Stoa	26
Filosofen-catalogus	29
Epicurische theologie	36
Bestrijding van Velleius door Cotta	41
Inleiding	41
Grondbeginselen van Epicurus' theologie	43
Antropomorfisme	47
Andere bezwaren	58
BOEK II	67
Betoog van de stoïcijn Lucilius Balbus	67
Het bestaan van de goden	68
De aard van de goden	84
De voorzienigheid van de goden	95
De goddelijke zorg voor de mens	120
BOEK III	134
Discussie en betoog van de academicus Cotta	134
Het bestaan van de goden	136
De aard van de goden	141
De voorzienigheid van de goden	159
De goddelijke zorg voor de mens	159
Slot	173

FRAGMENTEN	175
NOTEN	177
REGISTER	187
DEZE VERTALING	203

INLEIDING

Toen Cicero in de zomer van 45 v.Chr. schreef aan *De natura deorum* had hij al een imposante carrière achter de rug. Hij kwam oorspronkelijk niet uit Rome maar uit Arpinum, honderd kilometer ten zuiden daarvan, uit een betrekkelijk welgestelde maar onbekende familie. In Rome kon hij daarom geen beroep doen op voorouderlijke ‘kruiwagens’. Toch had hij het met hulp van zijn vader en dankzij een goede opleiding in Rome ver weten te schoppen, zelfs tot het hoogste ambt, dat van consul. Je zou het een modelcarrière kunnen noemen. Maar vervolgens had hij ook diepe dalen gekend, zoals zijn verbanning in 58/57 v.Chr., toen hij te maken kreeg met andere politieke krachten en forse tegenwind, deels door eigen toedoen. Na zijn terugkeer uit ballingschap was hij weliswaar opnieuw belangrijk geworden, maar toch anders dan vroeger: Julius Caesar was nu de baas in Rome en liet Cicero duidelijk merken dat die leefde van genadebrood. Maar Cicero was niet voor één gat te vangen en sublimerde zijn teleurstelling. Hij ging met elan aan het werk en schreef in korte tijd een filosofisch oeuvre bij elkaar.

Dat filosofisch oeuvre kan gelden als een imposante prestatie, maar Cicero zelf ervoer het toch eerder als iets ‘tweederangs’. Dat blijkt uit de inleidingen op de diverse filosofische werken, waarin hij zich keer op keer geroepen voelt om zich te verdedigen. Ja, filosofie schrijven is ook dienst aan het vaderland, maar dan anders. En nee, het is geen onwaardige bezigheid voor een Romein, en als je iets doet moet je het goed doen, niet half.

Er is zelfs een voorwoord (in *De finibus bonorum et malorum*) waarin hij zich verweert tegen maar liefst vier verschillende (denkbeeldige) beschuldigingen tegelijk: dat je helemaal niet aan filosofie zou moeten doen, dat je als je dat toch doet, er niet te veel tijd en aandacht aan moet besteden, dat de Griekse filosofische teksten sowieso beter

leesbaar zijn dan de Latijnse, en dat voor Cicero als auteur andere genres eigenlijk passender zouden zijn.

Daartegenover vinden we in een ander werk juist weer een heuse lofzang op de filosofie, die geprezen wordt in tamelijk verheven bewoordingen: “die leiding geeft aan het leven, die morele waarden ontdekt en gebreken uitroeit. (...) Tot jou nemen wij onze toevlucht, bij jou zoeken wij hulp, aan jou willen wij ons, zoals vroeger voor een deel, zo nu onvoorwaardelijk en geheel wijden. Want één dag die goed en volgens jouw regels is doorgebracht, verdient de voorkeur boven een onsterfelijk leven vol fouten.” (*Tusc. V.5*, vert. Cornelis Verhoeven).

In het filosofisch oeuvre dat Cicero bij elkaar schreef zijn meerdere thematische lijnen te ontdekken. Zo schreef hij al eerder, in de jaren vijftig van de eerste eeuw v.Chr., twee boeken over de staat (*De re publica*) en de wetten (*De legibus*) en een over de ideale redenaar (*De oratore*). Helaas zijn de eerste twee niet ongeschonden overgeleverd: met name in *De re publica* ontbreken hele stukken. Je zou dit Cicero's eerste filosofische schrijffase kunnen noemen.

Bij Cicero's tweede, zeer productieve filosofische schrijffase is de situatie nog ongunstiger: daarvan zijn hele werken verloren geraakt, op kleinere fragmenten na. Zo ontbreekt een tekst van Cicero's *Hortensius*, het werk waardoor de kerkvader Augustinus zo gegrepen werd dat hij zijn leven naar eigen zeggen een andere wending gaf. En ook het werk dat Cicero schreef om zichzelf te troosten na het overlijden van zijn dochter Tullia in 45 v.Chr. is niet bewaard gebleven.

Wat is er dan nog wel van Cicero's filosofische teksten over? Gelukkig is dat zowel in hoeveelheid als in kwaliteit de moeite waard. Cicero schreef graag over ethiek, wat werken opleverde over de grenzen van goed en kwaad (*De finibus bonorum et malorum*), over de dood en de emoties (*Tusculanae disputationes*) en over de plichten (*De officiis*). Maar hij boog zich ook over vragen met betrekking tot de Romeinse religie (*De natura deorum*), de voorspellingskunst (*De divinatione*) en over het lot (*De fato*, een niet integraal bewaarde tekst). Heel toegankelijk zijn de korte traktaatjes over de ouderdom (*Cato Maior*) en de

vriendschap (*Laelius*). Voor Cicero zelf lag de grens tussen wat wel en niet als filosofie geldt overigens wat anders dan voor ons: in een overzicht van wat hij tot dan toe geschreven heeft in het voorwoord van boek 2 van *De divinatione* staan ook werken over retorica zoals ‘De ideale redenaar’ (*De oratore*) en ‘Brutus’ (een geschiedenis van de welsprekendheid).

In het voorwoord van *De natura deorum* geeft Cicero aan dat een van zijn doelen is gelegen in latinisering van de Griekse filosofie. “Ik achtte het van groot belang voor de eer en het aanzien van de staat dat zulke verheven en gewichtige zaken nu ook in de Latijnse literatuur zouden worden verwoord”, schrijft hij in 1,7. Hij laat zich er zelfs toe verleiden het Latijn af te schilderen als even rijk aan woorden als het Grieks. Aan Cicero heeft het in elk geval niet gelegen, want hij heeft belangrijke filosofische termen uit de Griekse traditie voorzien van een Latijns equivalent. Elders geeft hij aan dat ook educatie van de jeugd een voornaam doel voor hem was. En, onvermijdelijk welhaast, strijden tegen ‘het verval van de moraal’.

In *De natura deorum* voert Cicero enkele historische figuren op, die samen een gesprek voeren over de goden. Hij stelt zich daarmee direct in de traditie van de filosofische dialoog, zoals die vooral door Plato was gevormd. Cicero plaatst het gesprek over de goden bewust dertig jaar voor het moment van schrijven: zo kan hij zichzelf opvoeren als jonge, geïnteresseerde toehoorder die inhoudelijk niet aan het gesprek deelneemt. Van de ervaren staatsman en redenaar Cicero uit 45 v.Chr. zou niemand die terughoudendheid begrepen hebben: die voerde juist meestal het hoogste woord.

Bij de uitwerking van zijn filosofische dialogen volgt Cicero het voorbeeld van Plato niet direct. In plaats van spitse ondervragingen met snelle afwisselingen tussen de sprekers, die zo typisch zijn voor Plato’s werk, kiest hij volgens het voorbeeld van Aristoteles voor langere betogen zonder veel onderbrekingen.

De hoofdpersonen in het gesprek zijn Gaius Velleius en Quintus Lucilius Balbus, twee personen van wie niet veel bekend is, en Gaius

Aurelius Cotta, wiens huis de setting vormt voor het gesprek. Anders dan Velleius en Balbus was Cotta in zijn tijd juist wel vermaard, als politicus en als priester, en in 75 wist hij het zelfs tot consul te brengen. De combinatie van actieve politiek en religieuze functies (parttime en onbezoldigd) was in de Romeinse republiek heel gebruikelijk. Zo was Julius Caesar bijvoorbeeld ook hogepriester (*pontifex maximus*), hoewel hij naar verluidt als privépersoon weinig blijk gaf van religieus besef.

Cicero wil vertegenwoordigers van de belangrijkste filosofische scholen aan het woord laten en op elkaar laten reageren. Dat past bij zijn eigen filosofische achtergrond: de zogenaamde sceptische Academie. Die filosofeerde in het voetspoor van Socrates en Plato, maar wel sinds de derde eeuw v.Chr. met een duidelijk andere insteek, door alle dogmatische uitspraken kritisch te wegen en steeds op zoek te gaan naar wat de toets der kritiek kan doorstaan. Cicero zette de lijn voort van Carneades (leider van de Academie in Athene van 165 tot 137 v.Chr.) die steeds had geprobeerd vast te stellen wat het meest waarschijnlijke standpunt was. Dat paste goed bij de verbinding tussen filosofie en retorica die Cicero voorstond, want ook een redenaar probeert wat hij vertelt aannemelijk en overtuigend te maken.

De titel *De natura deorum* is eerder gebruikt door enkele Griekse filosofen. Die impliceert de aanname dat er goden bestaan, en geeft aan dat het werk vooral ingaat op hoe je die goden zou kunnen karakteriseren, wat hun aard, hun natuur is.

De Romeinse religie is nogal anders van karakter dan wat tegenwoordig meestal onder dat begrip wordt verstaan. Zo ontbreekt de ethische dimensie, die meer bij filosofen thuishoort. De Romeinse omgang met de goden kenmerkt zich door een pragmatische, contractuele relatie, waarbij degene die de goden vereert daardoor hoopt hun begunstiging te verdienen als een soort tegenprestatie. Verder heeft de Romeinse godsdienst een publiek en een privaat aspect: naast de staatsgodsdienst, die ook nauwe banden heeft met de politiek en vooral helpt bij het bewaren van de sociale orde, hebben

HET BESTAAN VAN DE GODEN

BOEK I

1 In de filosofie, beste Brutus, zijn veel dingen nog volstrekt onvoldoende uitgezocht. Maar het probleem van het wezen van de goden is wel heel moeilijk en ondoorgrondelijk, zoals je wel weet. Toch is dat belangrijk voor de kennis van de ziel en onmisbaar voor de organisatie en de godsdienst.

De opvattingen van de grootste geleerden hierover zijn zo talrijk en uiteenlopend dat ze een sterk argument leveren voor de stelling dat onwetendheid de basis van de filosofie vormt, en dat de academici er verstandig aan hebben gedaan om bij onzekere kwesties ‘geen uitspraak te doen.’ Want wat is meer misplaatst dan een overhaast oordeel? En wat is zo overhaast, en zozeer de ernst en standvastigheid van een wijze onwaardig als een onjuiste mening huldigen of zonder enig voorbehoud een theorie verdedigen die nog onvoldoende is doordacht en begrepen?

2 Dit probleem is een goed voorbeeld. De meerderheid heeft de opvatting die het meest waarschijnlijk is en waar we allemaal van nature bij uitkomen: dat de goden bestaan. Protagoras echter verklaarde dat hij hieraan twijfelde, terwijl Diagoras van Melos en Theodorus van Cyrene het bestaan van goden geheel ontkenden. Maar onder degenen die geloven aan het bestaan van goden is er zo’n verdeeldheid en onenigheid dat het al lastig zou zijn hun meningen zelfs maar op te sommen. Want over de gedaanten van de goden, hun verblijfplaatsen en hun levenswijzen wordt veel gezegd. En in de discussies tussen filosofen hierover blijkt steeds de grootste onenigheid te bestaan.

De vraag waar alles om draait is of ze niets doen, niet handelen en geheel vrij zijn van de zorg en het bestuur van de wereld, of dat alles juist vanaf het begin door hen is gemaakt en ingericht en tot in de eeuwigheid geleid en bewogen wordt. Vooral hierover bestaat grote

onenigheid. Maar als dit niet wordt uitgemaakt zullen de mensen onvermijdelijk in grote onzekerheid verkeren en onwetend blijven van de allerbelangrijkste zaken.

3 Er zijn (en waren) filosofen die verkondigen dat de goden zich absoluut niet bekommeren om het menselijk reilen en zeilen. Maar als hun opvatting juist is, hoe zou er dan nog vroomheid kunnen bestaan, of godsvrucht of godsdienst? Want al die dingen kunnen alleen eerlijk en oprecht bewezen worden aan de goddelijke machten als die ze ook opmerken, en als de onsterfelijke goden ook diensten bewijzen aan de mensheid. Als de goden ons echter niet kunnen en willen helpen, zich helemaal niet om ons bekommeren en niet eens opmerken wat wij doen, en als zij geen enkele invloed kunnen hebben op het leven van de mensen, waarom zouden we de onsterfelijke goden dan nog vereren, verheerlijken of aanbidden? In uiterlijke vorm en valse schijn kan vroomheid niet bestaan, net zomin als de andere deugden. En met vroomheid verdwijnen ook godsvrucht en godsdienst, en op hun verdwijning volgt ontwrichting en grote chaos in het leven. **4** Ik ben zelfs bang dat als vroomheid jegens de goden verdwenen is, ook trouw, broederschap van mensen en de voortreffelijkste van alle deugden, rechtvaardigheid, zullen verdwijnen.

Maar er zijn ook andere filosofen, en wel grote en vooraanstaande, die verkondigen dat heel de wereld wordt bestuurd en geleid door een goddelijke geest en rede. En dat niet alleen: diezelfde goden zouden ook aandacht en zorg besteden aan het menselijk leven. Want graan en andere veldvruchten, maar ook het klimaat, de seizoenen en het weer, waardoor alles wat de aarde voortbrengt op de juiste tijd rijp wordt, zijn volgens hen aan de mensheid geschonken door de onsterfelijke goden. Deze filosofen hebben veel dingen geïnventariseerd (daarover verderop in dit boek meer) die door de onsterfelijke goden bijna ontworpen lijken voor menselijk gebruik. Carneades heeft deze visie zo uitvoerig bestreden dat hij bij kritisch denkende mensen het verlangen wekte de waarheid te ontdekken.

5 Er is geen onderwerp waarover zowel ongeschoolden als geschoolden zozeer van mening verschillen. De opvattingen zijn zo talrijk en onderling zo verschillend dat het goed mogelijk is dat er geen enkele van waar is, en tegelijk onmogelijk dat er meer dan één van waar is.

WAAROM FILOSOFIE?

In deze kwestie kunnen we welwillende critici tevreden stellen en kwaadaardige betweters weerleggen: de laatsten zullen spijt hebben van hun afkeuring en de eersten zullen blij zijn dat ze weer iets geleerd hebben. Want vriendelijk bedoelde tegenwerpingen vragen om nadere uitleg, maar vijandelijke aanvallen om weerlegging.

6 Ik constateer dat er veel gepraat wordt over de vele boeken die ik in korte tijd heb geschreven, en dat de reacties uiteenlopen. Sommigen vragen zich af vanwaar ik plotseling zo'n interesse in filosoferen heb gekregen, anderen willen graag weten welk standpunt ik zelf in afzonderlijke kwesties inneem. Velen, zo heb ik gemerkt, verbazen zich erover dat mijn voorkeur juist uitgaat naar een filosofie die het licht van de dingen wegneemt en ze als het ware in duisternis hult, en dat ik het tegen alle verwachting in heb opgenomen voor een denkrichting die al lange tijd geen aanhangers meer kent en opgegeven is.

Toch ben ik niet plotseling begonnen met het beoefenen van filosofie. Vanaf mijn prille jeugd heb ik mij in niet geringe mate aan dat vak gewijd en mij erop toegelegd. Juist wanneer ik het minst die indruk wekte, filosofeerde ik het meest. Dat moge blijken uit mijn redevoeringen, die vol filosofische ideeën zitten, uit de goede contacten met grote geleerden, die mijn huis steeds eer aandeden, en uit mijn omgang met de vooraanstaande denkers Diodotus, Philo, Antiochus en Posidonius, door wie ik ben opgeleid. **7** En bovendien, als alle filosofische theorieën gericht zijn op het gewone leven, geloof ik dat ik zowel in het openbaar als privé in praktijk heb gebracht wat de wijsbegeerte voorschrijft.

Als iemand mij dan vraagt wat me er nu toe heeft gebracht om het pas zo laat op schrift te stellen: niets laat zich gemakkelijker verklaren! Toen ik namelijk op non-actief stond en de toestand van de staat zodanig was dat hij niet anders meer bestuurd kon worden dan door de bezielende leiding van één man, toen was ik van mening dat in de eerste plaats de staat ermee gediend zou zijn als de filosofie aan onze burgers zou worden uitgelegd. Ik achtte het van groot belang voor de eer en het aanzien van de staat dat zulke gewichtige en verheven zaken ook in de Latijnse literatuur zouden worden verwoord. **8** En ik heb des te minder spijt van mijn onderneming nu ik duidelijk constateer bij hoe velen ik interesse heb weten te wekken voor zowel het bestuderen als het zelf schrijven van verhandelingen. Nogal wat mensen die zich in de Griekse cultuur hebben verdiept konden hun kennis niet delen met hun medeburgers: wat ze van de Grieken hadden geleerd, zo meenden ze, kon niet in het Latijn uitgedrukt worden. Hier hebben we inmiddels zoveel terrein gewonnen dat we zelfs in rijkdom van woorden niet voor de Grieken onderdoen.

9 Een tweede stimulans om me hiermee bezig te houden was mijn psychische toestand. Door een groot en ingrijpend verlies had ik een zware klap gekregen.¹ Als ik hiervoor een betere verlichting had kunnen vinden, had ik niet hiertoe mijn toevlucht genomen. En ik kon er geen groter voordeel uit putten dan wanneer ik me niet alleen zou wijden aan het lezen van boeken maar ook aan het integraal behandelen van de filosofie. Al haar aspecten en al haar onderdelen leert men juist dan het gemakkelijkst kennen wanneer complete vraagstukken schrijvenderwijze worden uitgezocht. Er is namelijk een wonderlijke samenhang en aaneenschakeling tussen alle thema's: het een is gekoppeld aan het ander, en alles blijkt met alles verbonden en verstrengeld.

10 Wie wil weten wat ik zelf over elk afzonderlijk onderwerp denk is overdreven nieuwsgierig. Men moet bij discussies immers niet zozeer afgaan op iemands persoonlijk gezag als op het gewicht van argumenten. Vaak vormt het gezag van leraren zelfs een belemmering voor mensen die iets van hen willen leren. Die gaan dan namelijk niet meer af op hun eigen oordeel, maar nemen dat voor waar aan